

¹ О краљици Јелени је много писано, а знатно мање о њеном култу. Два одлична прегледна текста о овој краљици садрже и најважнију досадашњу литературу, Кандић 2005: 49–57; Томин 2014.

² Павловић 1965: 88.

³ Поповић Д. 1992: 83.

⁴ Начелно се може прихватити становиште да је *Житије* било написано у трећој деценији XIV века, Стојановић 1923: 102.

⁵ *Житије* је објавио Даничић 1866: 56–101. Од важнијих радова о њему в. Трифуновић 1976: 3–71; Богдановић 1978: 85–96; Младеновић 1991: 261–264; Јухас-Георгиевска 1994: 11–30; Митић 1997: 61–76; Митић 2007: 49–57; Марјановић-Dušanić 2012: 127–130; Бојовић 2015: 139–144; Дојчиновић 2015: 151–164.

⁶ Мак Даниел 1984: 42–43, 46; Мак Даниел, Петровић 1988: 18–19. Прегледао сам већину тих преписа и установио да сви имају доста стабилан текст, изузев преписа у Библиотеци Српске патријаршије из 1780. године (даље: БСП, Рс 51), који је Даничић у свом издању *Даниловог зборника* означио скраћеницом Кб.

Апстракт: У вези са светачким култом краљице и монахиње Јелене († 8. фебруар 1314. године) постоје дубока неслагања, која се крећу од мишљења да је била „канонизована“ већ 1317. године, до тога да никад није добила култ. Увидом у познате и у још необјављене писане изворе може се установити да је стварање култа градачкој ктиторки зајачео архиепископ Данило II писањем *Житија краљице Јелене десетак година после њене смрти*, док је друге прославне саставе добила тек око 1600. године. Служба јој никада није била најисана, због чега је и њен култ, у литургијском смислу, остао недовршен. Уједно, Јелена је од почетка уживала изузетно, неретко култно поштовање, које је оставило значајне трагове у књижевности и уметности.

Кључне речи: краљица Јелена, манастир Градац, Србија, средњи век, светитељски култови, књижевност, иконографија

О светачком култу краљице Јелене, жене краља Уроша I и ктиторке манастира Градац,¹ досад су изречена два потпуно опречна мишљења. Према једном, култ јој је званично успостављен 1317. године, само три године после смрти, заслугом рашког епископа Павла и уз сагласност тадашњег архиепископа и Архиепископског сабора.² По другом пак мишљењу, Јеленин култ није ни био засниван, док је посебан статус њених моштију одговарао поштовању које је као краљица и монахиња стекла узорним животом и оснивањем владарског манастира Градац.³ Занимљиво је да су оба мишљења заснована на подацима и тумачењу истог извора, *Житија краљице Јелене* од архиепископа Данила II, због чега ћемо се – и не само зато – најпре задржати на овом саставу.⁴

Житије краљице Јелене,⁵ сачувано у осам преписа од XVI до XVIII века,⁶ представља дело сложене композиције, у којем се складно преплићу подаци из Јеленине биографије с опширним хагиографским излагањем. Први се надовезују на житија краљева Уроша и Драгутина (која су првобитно чинила једну целину): удаја за краља Уроша, рађање синова, Драгутиново збацивање оца, Јеленино добијање „државе“, подизање манастира Градац, њено замонашење, болест и смрт у Брњацима, сахрана у Градцу итд. Мада у структури житија немају носећу улогу, ови биографски подаци суштински учествују у грађењу Јелениног владарског лика: она је христољубива, благочастива и благоверна госпођа, кћи славних и богатих родитеља, супруга великог краља Уроша; Јелена се моли за синове, кепке и самодржавне краљеве, и саветује их да живе у духу братске љубави; моли се Богу (као на великој јектенији) за мир и тишину благоверних краљева српске земље; подиже Градац, угледајући се на христољубиве мужеве који су саградили храмове на славословије Божје и себи у вечни спомен; на самртном одру се моли Господу за

⁷ Трифуновић 1976: 43.

⁸ Даничић 1866: 84. Овде и даље српскословенски текст наводимо у фонетској транскрипцији.

⁹ Трифуновић 1976: 42–54; Богдановић 1978: 89–90.

¹⁰ Даничић 1866: 87–94; в. и Станојевић 1923: 65–69 (*Смрт краљице Јелене*); Трифуновић 1976: 27–29; Поповић Д. 1992: 82–83; Марјановић-Душанић 2007: 143–145, 238–239.

¹¹ Даничић 1866: 99–100 (текст наводим без каснијих додатака који се налазе у препису БСП, Рс 51).

¹² Павловић 1965: 85–88 (аутор је начинио омашку с именом Саве III, јер је овај умро 1316, а нови архиепископ, Никодим, изабран је у мају 1317. године).

¹³ Од радова важних за ову тему неизоставни су Мирковић 1927: 161–177; Костић 1936: 132–209; Трифуновић 1970в: 11–20; Трифуновић 1987: 65–70; Поповић Д. 2006: 41–73 (*О настанку култиа светог Симеона*), 121–142 (*Култи краља Драгуйина – монаха Теокитисја*), 143–183 (*Свети краљ Стефан Дечански*); Поповић Д. 2013: 573–583.

синове и државу отачаства свога. Јеленин морални и духовни лик се, међутим, ступњевито гради према провереним облицима аскетике, а врхунац достиже подизањем манастира Градац,⁷ па јој писац, не случајно, баш тада приноси своју похвалу. Њени подвизи постају жешћи после монашења: „Разгарајушти се о Господи, подклањајет вију своју под лакоје и мазданоје иго Христово, безмлствујушти ва васацем исправљенији дан и ношт, не вкушајушти ва сласт сна, ни покоја дајушти телу својему“.⁸ Јеленино духовно уздизање, слојевито у облицима, драматично у изразима и најчешће есхатолошки обојено, остварено је складним слагањем молитава, плачева, унутрашњих монолога и разговора с душом, поучења, покајничких исповедања и похвала, што тексту даје напрегнутост и повишену осећајност.⁹

Архиепископ Данило II је подробно описао смрт краљице и монахиње Јелене. Боравећи у свом двору у Брњацима, она је пала у тешку болест и, предосећајући смрт, позвала епископе, игумане и све „силне“ државе своје да дођу и виде њено успење. Они су, окруживши одар краљице, започели надгробна пенија, епископ рашки Павле ју је причестио и Јелена се последњи пут помолила „о васеј државе отачаствија јеје“. Пошто је (8. фебруара 1314. године) предала дух Господу, епископи су опремили њено тело и пренели га у манастир Градац. Ту је краљ Милутин над телом мајке учинио „велики плач и риданије“, завршен похвалом, и с архиепископом Савом III положио га у припремљени гроб.¹⁰ Кад су протекле три године од њене смрти – наставља Данило – Јелена се јавила неком од „избраних“ монаха, заповедивши му да изваде њено тело из земље. Градачки игуман и братија су о таквом јављању блажене Јелене обавестили рашког епископа Павла и замолили га да дође у њихов манастир. Јелена је, иначе, имала овог епископа за духовног оца („ва место плтороднога отца“), коме је „ва животе завештала о таквом знаменији тела јеје“. После свеноћне службе, епископ је ујутру изговорио молитву над Јелениним гробом, „и тако отврзаше раку, идеже бе погребено тело јеје ва земљи, и обретоше је јако ва росе лежеште цело нерастлимо, Божијем повелењем ничтоже вреждено“. Оно је затим, уз певање псалама и надгробних песама, извађено из гроба и положено у кивот до олтарских двери, пред иконом Христовом, где лежи „и до сего дне“.¹¹

Живот краљице и монахиње Јелене, како га је описао архиепископ Данило II, живот испуњен подвизавањем, молитвама, сузама, милостињама и другим добрим делима, њена блажена смрт, откривање нетљеног тела и преношење у кивот, „удивљајушти уми васем зрештим“, навели су Леонтија Павловића да успостављање Јелениног култа веже за 1317. годину и одлуке рашког епископа Павла, архиепископа Саве III и Архијерејског сабора.¹² Искрпна хагиолошка истраживања, којима је немали допринос дала и српска наука, нису, међутим, потврдила Павловићев закључак. Источнохришћанска пракса увођења неке особе међу свете је подразумевала много сложенији поступак, који је могао да траје врло дуго и пролази кроз више раздобља. Он је код Срба био чак и сложенији, понекад и дуготрајнији, примењен први пут при стварању култа светог Симеона, који је постао и непревазиђени образац, нарочито у случајевима успостављања владарских култова.¹³ Поменути образац је у знатној мери био поновљен и у заснивању култа краљице Јелене. Поступак „канонизације“ се начелно може пратити на плану тзв. народне побожности, односно спонтаног уважавања неке особе унутар локалне заједнице, као израз благочашћа те особе, и на хагиолошко-литургијском плану, који је пред-

¹⁴ Шпадијер 1997: 80–81.

¹⁵ Поповић Д. 1992: 82.

¹⁶ Радојичић 1942: 11; Маринковић 1978: 12; Мак Даниел, Петровић 1988: 17; Хафнер 1991: 131; Мак Даниел 1991: 218; Јухас-Георгиевска 1994: 11.

¹⁷ В. критику таквог мишљења Thomson 1993: 115, п. 81.

¹⁸ Она је у *Даниловом зборнику* само једном названа светом, и то у *Житију краља Милутина*: краљ одлучује да подигне Бањску, „савештав са светоју и блаженоју материју си, јеште живоју суштеју, монахијеју Јеленоју, и с плтородним си братом краљем Стефаном, и с преосвештеним архиепископом Савом Третим“, Даничић 1866: 149. Тај потпуно усамљен Јеленин светачки назив, употребљен уз атрибут *блажена* за још живу монахињу, могао би бити познији додатак, посебно ако се има у виду да је Милутиново житије претрпело знатне накнадне интерполације.

¹⁹ Дојчиновић 2015: 157.

²⁰ Трубачёв 2002: 352.

²¹ Даничић 1866: 50–52.

²² Даничић 1866: 57, 58, 59, 60 и даље.

²³ Даничић 1866: 106, 130, 131, 141 и даље.

²⁴ Даничић 1866: 234, 236, 237 и даље; 234, 238, 263, 264 и даље. У Арсенијевом житију, као ни у житијима осталих архиепископа, не узимамо у обзир реч *свешћинице*, будући да је то општи назив за епископа.

²⁵ Даничић 1866: 280, 281, 282, 283 и даље.

²⁶ Даничић 1866: 293, 294, 295 и даље; 315, 316, 317 и даље.

²⁷ Ова двојица су и у службама блажени (или преблажени) и свети, Трифуновић 1970: 8, 18, 26, 28, 34, 52, 56, 58.

²⁸ Даничић 1866: 4, 46, 111, 117, 121, 136, 149, 234 и даље.

стављао црквено заснивање култа и његово целовито упражњавање. Поступак у најопширнијем виду има више раздобља: светитељ после „објављивања“ добија стихире и име му се прилаже служби неког старијег сродног светитеља; мошти му се, ако су нетљене, подижу из гроба, полагају у кивот и излажу „свима на виђење“; новом светитељу се састављају тропари и кондаци, пространо и, обично на основу њега, пролошко или синаксарско житије; завршни чин литургијско-химнографског прослављања представља служба или аколутија. На овако сложеном путу уобличавања култа могу изостати неке деонице или неки појавни облици, као што и редослед настајања кулtnих састава може бити различит,¹⁴ али су чудотворења – као очигледна потврда благочашћа – и служба – као најпотпунији вид литургијског прослављања – били, бар у српској средини, неопходни изрази и услови светитељства.

С обзиром на то да у случају краљице Јелене баш они изостају, Даница Поповић је оправдано закључила да Јелени није ни био засниван светачки култ.¹⁵ Више историчара књижевности, међутим, доводи *Житије* у непосредну везу с Јеленином „канонизацијом“,¹⁶ што се може само начелно прихватити, али не и њихово становиште да је писање *Житија* било последица те „канонизације“.¹⁷ Наиме, не може се усвојити у првом реду зато што су у *Житију* потпуно изостављена чуда, кључна знамења сваког светитељства, па и Јелениног.

Одавно је уочено и да се Јелена нигде у *Житију* не назива светом, него само блаженом.¹⁸ Не можемо прихватити мишљење да је у њему атрибут *блажена* употребљен као стилска варијација за одредницу *свешћ* и да се између те две лексеме може ставити знак једнакости.¹⁹ Наиме, придев *блажени* (*μακάριος*) поседује у источнохришћанским текстовима више значења и никада није исто што и *beatus* у Западној цркви, повезан с поступком беатификације. Реч може бити, али ретко, део имена неког светог; чешће се користи за епископа који још није рукоположен у то звање, за неког ко још није претрпео мученичку смрт (мученици) или није достигао пуну светост (преподобни и остали). Тако се најчешће назива човек који испуњава јеванђељска блаженства, који живи по јеванђељским заповедима и води живот испуњен врлинама.²⁰

Због таквих разноврсних значења речи *блажени*, најпоузданији ће бити увид у то када и како архиепископ Данило II користи атрибуте *блажени* и *свешћ*, и да ли их употребљава као синониме. Одмах треба рећи да он у својим делима веома често користи атрибут *блажени*, како за лица која су добила култ, тако и за остала, што, међутим, није случај и с атрибутом *свешћ*. Тако се краљ Драгутин у *Житију* назива блаженим тек после монашења и добијања имена Теоктист;²¹ краљица Јелена је увек блажена;²² краљ Милутин исто тако.²³ Архиепископ Арсеније се у *Житију* до смрти углавном назива блаженим, а касније искључиво светим;²⁴ архиепископ Јоаникије је једино блажени;²⁵ архиепископ Јевстатије се у почетку, слично Арсенију, назива блаженим, а после првих светачких знамења на његовом гробу – једино светим.²⁶ Из овог прегледа Данилових житија недвосмислено излази да писац једино блаженим назива краљеве и архиепископе који нису имали светачки култ (Драгутин, Јелена, Милутин и Јоаникије), док су они с култом (Арсеније и Јевстатије, којима је сам Данило написао службе) обично до смрти блажени, а након тога искључиво свети.²⁷ Наравно, у Даниловим житијима су свети и Симеон и Сава,²⁸ а једном је, у *Житију краља Милутина*, и архиепископ Арсеније поменут међу светима („моли-

²⁹ Даничић 1866: 117. То би, ако није интерполација, указивало на чињеницу да је архиепископ Данило култне саставе Арсенију написао пре Милутиновог житија. Додајмо и то да писац реч *свѣти* редовно користи на одговарајућим местима; у *Житију краљице Јелене*, на пример: свете молитве, свето јеванђеље, свето Божје име, (Пре)свети дух, свети град (Јерусалим), (пре)света Богородица, свете књиге, свети храм, свете мошти, свето место и дом свети (манастир), (Пре)света Тројица, Свети Никола (црква), Свети Стефан (манастир и црква), свете тајне (причест), свети и велики цар Андроник, Даничић 1866: 57–61, 64–65, 70–71, 75–84, 87–89, 92–94, 96–101. Данило обично и тело покојника назива светим, Даничић 1866: 158, 262, 289–290, 314. Занимљиво је, међутим, да то не каже и за тело краљице Јелене, коме ће тај атрибут додати непознати преписивач Јелениног житија у XVIII веку, у опису подизања њених моштију из гроба: „и тако откривше раку, идеже лежаше свјатоје тело блаже-нија..., и по сем иземше из гроба свјатија јеја мошчи“, БСП, Рс 51, л. 133а.

³⁰ Даничић 1866: 264–267, 315–318; Трифуновић 1970: 2, 10, 12, 14 и даље; 50, 52, 54 и даље.

³¹ Трифуновић 1976: 16–25; Богдановић 1978: 88–89.

³² Радојчић 1934: 44; Тодић 1999: 76.

³³ Краљица Јелена је у Сопоћанима, задужбини свога мужа Уроша I, два пута била насликана на старијим фрескама. Ту је пренела мошти архиепископа Јоаникија, живописала новообразовани параклис Светог Николе на јужној страни цркве и даровала манастиру скупоцену ставротеху, Miklosich 1858: 70; Даничић 1866: 289–291; Радојчић 1934: 23–25, 55; Радојчић 1966: 120; Михаиловић, Новић 2016: 17–18. У *Сопоћанском зборнику*, чије је преписивање наручено 1526. године, од Данилових састава су се, нимало случајно, нашла само житија краља Уроша, краља Драгутина и краљице Јелене, Петровић 1991: 204–205.

³⁴ Ни много каснији портрети краљице Јелене, у манастиру Ораховици (1594) и цркви Успења у Градишту (1620), насликани у Лози или у низу српских владара, под јаким утицајем родослова, не представљају ликовни одраз њеног светитељства, в. Ђурић 1960: 279; Кучековић 2007: 122.

³⁵ Тодић, Чанак-Медић 2005: 34–35; Поповић Д. 2006: 143–183 (*Свѣти краљ Стефан Дечански*); Марјановић-Душанић 2007: 337–368; Тодић 2012: 116–120.

твами угодник својих, светог Симеона и Сави, и архијереја Христовог светог Арсенија“).²⁹

Закључак да блажена Јелена није у време писања *Житија* имала развијен култ – као, уосталом, ни краљеви Драгутин и Милутин и архиепископ Јоаникије – потврђују и остале, већ уочене чињенице. У њиховим житијима се уопште не помињу чуда, нити им се упућују молитвени зајиви као светима, што је сасвим другачије у житијима и службама светих Арсенија и Јевстатија, где су описана и њихова чуда, а они се умољавају да вернима буду топли заступници пред Христом.³⁰ Богоугодни животи и блажене смрти Драгутина, Јелене и Милутина, у житијама двоје последњих и њихова посмртна јављања, отварање гробница, налажење нераспаднутих тела и преношење у кивоте пред олтарском преградом јесу важна раздобља у настанку њихових култова, али и још далека од завршног литургијског обликовања. Њихова житија су и композиционим склоповима, и поетиком и садржајем права хагиографска дела, што значи да их је архиепископ Данило II и писао за потребе култа.³¹ Уз то, начин на који су у њима изложени „житија“ и „жизн“ краљице и њених синова поуздано сведочи о почетном раздобљу њиховог светачког прослављања, али с обзиром на то да се они до тада нису „објавили“ чудима нити другим знацима светитељства, Данило II је, као изврсни познавалац култне праксе, уз њихова имена изоставио светачке атрибуте. Никако се, међутим, не може спорити да су Даниловим житијима биле постављене неопходне и важне основе њиховом будућем и потпуном култном прослављању.

Јелена је својим узорним животом, монашењем и нетљеним телом убрзо стекла уважавање, које се граничило с култним, премда није одмах добило и виши, литургијски облик. Видљиви знаци таквог поштовања су, изгледа, остали везани за дворску средину, манастир Сопоћане и, без сумње, за Градац, о чему, међутим, нема сачуваних доказа. У цркви манастира Грачанице, задужбини њеног сина Милутина, Јелена је већ око 1320. године добила портрет, обележен владарском титулом („превисока и самодржавна краљица“), коју је носила и после замонашења, али је насликана као монахиња с великосхимничким аналавом (сл. 3), што је у складу са Даниловим податком о њеном двоструком монашењу. На грачаничком портрету је и први пут означена као света.³² Јелена је исто тако, као света великосхимница, насликана и у спољној припрати Сопоћана (1343), манастиру за који је била вишеструко везана.³³ И у једној и у другој цркви је приказана са супругом, замонашеним краљем Урошем, који је такође обележен као свети. Светитељске ознаке, међутим, нипошто нису одраз њиховог стварног светачког статуса већ израз нарочитог уважавања и благочашћа, можда и припадности њихових носилаца светородној династији.³⁴

Изванредну потврду нашем мишљењу о томе да прве деценије после Јеленине смрти чине тек почетно раздобље њеног светитељског прослављања представља боље документован пример њеног унука, краља Стефана Дечанског.³⁵ И он је десетак година након смрти из пера Даниловог ученика добио житије, у коме се не помињу било каква Стефанова чуда. И његов је гроб био отворен (1343), и његове су мошти нађене целе и биле пренете у кивот пред олтарском преградом, изнад кога је насликан Стефанов лик (будући да је баш тада било у току осликавање дечанске цркве), и он је, најзад, на портретима, у натписима и повељама каткад називан светим. Све су то, међутим, била само прва знамења светитељства, односно прелазно

³⁶ Прво *Житије Стефана Дечанског* од Даниловог ученика је више владарски животопис него хагиографски текст и он, за разлику од Данилових житија, није ни изблиза задовољавао норме култног прославног састава. Због тога Григорије Цамблак пише светом краљу Стефану друго житије, хагиографско у сваком погледу. Писац у њему говори и о Стефановим чудима, од којих би се нека збила веома рано, али у њиховом хронолошком тумачењу треба задржати највећи могући опрез.

³⁷ Ђоровић 1929: 67–68, 74, 79–81.

³⁸ Ђоровић 1929: 66.

³⁹ Кандић 2005: 209–212.

⁴⁰ Стојановић 1902: бр. 805.

⁴¹ О овом митрополиту се веома мало зна. Био је родом из Пиве и тамошњем манастиру је у непознато време даровао примерак *Псалтира*. Једини датирани податак о њему потиче из 1597. године, кад је осветио цркву Светог Николе у Кузмичеву. Помиње се и у *Сойоћанском йоменику*. Рашком епархијом је управљао око 1600. године, после митрополита Тимотеја (девета деценија XVI века), а пре Силвестра II (који је поменут 1609), Стојановић 1923а: бр. 6366; Калић, Поповић М. 1988: 64; Поповић М. 1995–1996: 118; Тодић 2002: 290.

⁴² Књигу је манастиру Градац поклонно митрополит Висарион, одакле је највероватније однета кад је манастир запустео, а 1738. године је од неког црквеног великодостојника („от господствујуште над нами“) откупио Василије, проигуман манастира Довоље, Стојановић 1903: бр. 2744. Књигу је у Довољи нашао Александар Гиљфердинг и однео у Русију; сада се налази у Руској националној библиотеци у Санкт Петербургу (даље: РНБ) и носи сигнатуру Гиљф. 31. *Богородичник* је уобичајеног састава, исписан на листовима од 1а до 122б. Иначе, књига има укупно 123 листа, подељених у 16 свешчица од по 8 листова; од последње свешчице су сачувана само три листа. Висарионов запис почиње испод завршетка основног текста књиге (л. 122б) и завршава се на л. 123а. Рукопис је исписан на хартији, полууставом XVI века, Мошин 1958: 413.

⁴³ Стојановић 1903: бр. 4329. На овај запис је, иначе, скренула пажњу Кандић 2005: 212, а опширно га је коментарисала Пејић 2015: 192–193.

⁴⁴ Скраћенице под титлама разрешавамо у округлим заградама, испуштена слова допуњујемо у усправним заградама, а задржавамо велика слова и оригиналну интерпункцију.

⁴⁵ Ово је требало да дође на крај набрајања приложених књига; будући да је пропустио да их тамо унесе, митрополит је испуштене речи исписао пре почетка записа.

раздобље у стварању Стефановог култа, о чему нарочито добро сведочи његов портрет над кивотом. Стефанов култ ће литургијски бити потпуно исказан тек око 1400. године, кад је игуман Григорије Цамблак написао дечанском светитељу све потребне култне саставе: опширно житије,³⁶ пролошко житије и, што је најважније, акултију. Од тога часа Стефан Дечански има све светачке атрибуте и све прославне текстове, он се богослужбено прославља и спомен му се уноси у синаксаре.

Култ свете краљице Јелене задуго није добио такве, чак ни сличне литургијске облике. Израз њеног неспорног поштовања, у коме видимо заметке култа, представља и *Служба свейом краљу Милутиину*, коју је у последњој деценији XIV века написао патријарх Данило III и у службу укључио похвалне стихове Милутиновој мајци Јелени и брату Драгутину. Јелена је у њој славна и часна, прекрасна, богомудра и богоизабрана, али не и света.³⁷ У синаксарском житију *Службе* она се, међутим, изједначава с Милутином у светости: свети краљ се умољавала да са „по плти братом“ и „материју својеју прекрасноју Јеленоју“ посредује пред Христом за своје људе и отачаство против безбожних Агарена и да заједно дарују победу владару, будући да су утврђење у вери и благочашћу, топли чувари и крепки заступници. Потрудимо се стога – позива писац – да с љубављу приђемо раци моштију ваших светих и топло је целивајући, велегласно завапимо: „о свети, светлости светих улучити се сподобисте се, сподобите и нас улучити чести достојанији ваших“.³⁸ Овакве исказе и уопштавања Данила III не бисмо смели схватити дословно, као ни речи да њихове свете мошти почивају у једној раци, утолико пре што литургијски култ Драгутина и Јелене другим изворима није био потврђен. Они су једино израз општег поштовања према Милутиновој светој лози, а у сврху заједничког календарског прослављања Милутина, Драгутина и Јелене биће искористићени много касније, тек у XIX веку.

Стварање култа краљице и монахиње Јелене, започето *Житијем* од архиепископа Данила II, могло би се понајпре очекивати у манастиру Градац, где су њене мошти лежале у кивоту пред иконостасом, али су наша знања о овом манастиру од XIV века толико оскудна³⁹ да се о томе не могу износити чак ни претпоставке, а камоли сигурнији закључци. Оно што изгледа извесно јесте да се монашки живот у овој обитељи непрекидно одржавао, мада је манастир временом веома осиромашао, црква му је била оронула, број монаха се смањило на неколицину и пред крај XVI века се свео само на једног калуђера. Тада је и започела његова прва већа обнова. Најнужније поправке цркве обавили су 1589. године калуђери из Ђурђевих ступова, који су, изгледа, и увећали градачко братство.⁴⁰ Убрзо затим је бригу о манастиру преузео рашки митрополит Висарион,⁴¹ који је о томе оставио опширан запис у једном градачком рукописном *Богородичнику*.⁴² Мада је тај запис добро објављен,⁴³ због његове важности поново га публикујемо према нашем читању.⁴⁴

и сїю кннѣ приложнѣ [ь] м(о)л(ь)бник(ь). и ап(о)с(то)лѣ.⁴⁵

† Иже въ тронци славыи б(ог)ъ, бл(а)гоизволи зкрас(н)ити с(ве)тѣхъ цр(ь)-ковъ. разлнч(ь)ми кннѣми. тѣмже б(о)жїемъ бл(а)говоленїемъ изволи се и мнѣ смѣренномъ митрополнтѣ рашкомъ кврѣ висарїонѣ прїити въ манастиръ сзданы велнкѣм [ь] (л. 11б) кралицѣм [ь] въсеє сръбскые и поморьскые землє еленѣм [ь]. храм [ь] бл(а)говѣщенїа прѣс(ве)тые б(огороди)це. и нагохъмо сот(ь) старннѣ шо сѣ господа стара приложила и зкрасила сь с(ве)толь ктиторицѣм [ь]. кннѣ и разлнє бѣлєгє. шо є была приложила храмъ бл(а)говѣщенїа. на мѣсте зовомѣ гр(а)дацѣ. на славословіє нж(є) въ тронци славыи маго б(ог)а и прѣч(н)стѣи т(о)го м(а)терн. и

1. Надгробни саркофаг краљице Јелене и ктиторска композиција, манастир Градац, после 1276. године
1. Grave sarcophagus of Queen Jelena and the endower's composition, Gradac Monastery, after 1276

⁴⁶ РНБ, Гилџф. 31, л. 122б–123а.

вѣсе бѣше коначнѣ похарано и не бѣше ни кнѣге на слѣжбѣ ни сасѣда келіе вѣсе бѣхѣ пале и разорна(е) се до основаніа. полошїю б(о)жїю и м(о)л(н)твами прѣп(о)довныи м(а)тере. поташаходо се въ сїе прискрѣбно вѣдѣ. да поновы[мо] и приложило с(в)етомѣ монастирѣ колико сло възможны. не пощ(е)дети сот(ь) нашего имѣнїа. кнѣгами и съсѣды и ными потрѣбамы. прѣвее келїю сот(ь) основанїа съградисмо на испокоенїе слѣжещим[ь] с(в)етомѣ монастирѣ и ч(ь)стнѣ иночествѣющим[ь]. потом[ь] приложих[ь] слѣжбеныи кнѣгы еу(ань)г(е)ліе ѱалтирѣ ѱ(хтон)х(ь). прѣваго га(а)са чѣрноевника и петогласник⁴, съборник[ь] божидаров(а)цѣ. ѱаломникѣ и житїе с(в)етѣ еленѣ летѣргїю божидаровѣ формѣ. и еше полошїю б(о)жїю и м(о)л(н)твами прѣп(о)довнїе. ѿнапрѣдѣ что възможни бѣдело приложикело. и сот(ь) сїх[ь] кнѣга ако кто дрѣзнѣ вражимѣ навожденїемѣ сот(ь)нимити сот(ь) хр(а)ма бл(а)говѣщенїа прѣс(в)етые б(огороди)це. да е прокѣлетѣ и да га е анафема и чѣстѣ да мѣ е съ нюдом[ь] и съ сонѣмы иже реше распѣни распѣни. и да е проклет[ь] и сот(ь)лѣченѣ сот(ь) вѣселенскихѣ с(в)ет(ы)хѣ сот(ь)цѣ. и да мѣ е съпарница прѣс(в)етаа б(огороди)ца и прѣп(о)довна м(а)ти на вѣторѣмѣ пришасѣткїю, аминѣ аминѣ[ь] аминѣ (л. 123а).⁴⁶

Судећи према облику и садржини записа, Висарион је био образван владика и неспорно велики књигољубац, јер је поседовао сва издања Цетињске штампарије и нека из штампарије Божидара Вуковића, као и знатан фонд рукописних књига, које је даровао

2. *Краљица Јелена, детаљ, манастир Градац, после 1282. године*

2. *Queen Jelena, a detail, Gradac Monastery, after 1282*

⁴⁷ Пејић 2015: 192.

⁴⁸ Пејић 2015: 192.

⁴⁹ Поповић Д. 1992: 84–85. Јелена има титулу велике краљице и на портрету у Драгутиновој капели у Ђурђевим ступовима (1283–1285), споменику који је хронолошки најближи фрескама у манастиру Градац, Радојчић 1934: 27; Михаиловић, Новчић 2016: 23.

⁵⁰ Препис *Житија* је сигурно био начињен специјално за Градац, будући да се ни у једном познатом рукопису оно не налази одвојено, изван *Даниловог зборника*, целог или једног његовог дела, као што је поменути *Сојоћански зборник*.

манастиру Градац.⁴⁷ Он је затекао манастир у јадном стању, мада су се у њему изгледа још налазиле књиге и разноврсни трагови („белеге“) онога што су Градцу прилагали његова ктиторка и „стара господа“. Висарионову пажњу је нарочито привукла краљица Јелена, о којој се обавештавао на основу онога што је видео у манастиру или читао у краљичиним *Житија* од архиепископа Данила II.⁴⁸ Јеленину владарску титулу – „велика краљица све српске и поморске земље Јелена“ – могао је најпре да види на њеном портрету у градачкој ктиторској композицији (сл. 1–2), у којој више нема никаквих натписа.⁴⁹ Претпостављамо да митрополит Висарион на основу Даниловог састава, који у целини одише монашко-аскетским духом, пише о Јелени као монахињи и преподобној матери. Ако ништа друго, то житије му је дало повода да Јелену назове светом („света ктиторица“) и да само житије назове *Житијем светије Јелене*.⁵⁰ Висарион је као образован човек лако могао да осети култни карактер тога састава, као што је сигурно знао да житије јесте важно, али и недовољно за богослужбено прослављање градачке ктиторке. Да би њен светачки култ могао бити образован, морали су да постоје и други обавезни прославни састави.

3. *Света краљица Јелена, детаљ,
манасијир Грачаница, око 1320.
године*

3. *Holy Queen Jelena, a detail,
Gračanica Monastery, around 1320*

⁵¹ Постоје два тропара и два кондака, од којих други није цео, јер се очигледно настављао на следећем листу, који није сачуван, в. нап. 42. То даје повода претпоставци да су се на несачуваним листовима 16. свешчице налазили још неки састави посвећени градачкој ктиторки, можда њено пролошко житије.

Претпостављамо да је заслуга митрополита Висариона што је Јелена неке од њих тада и добила.

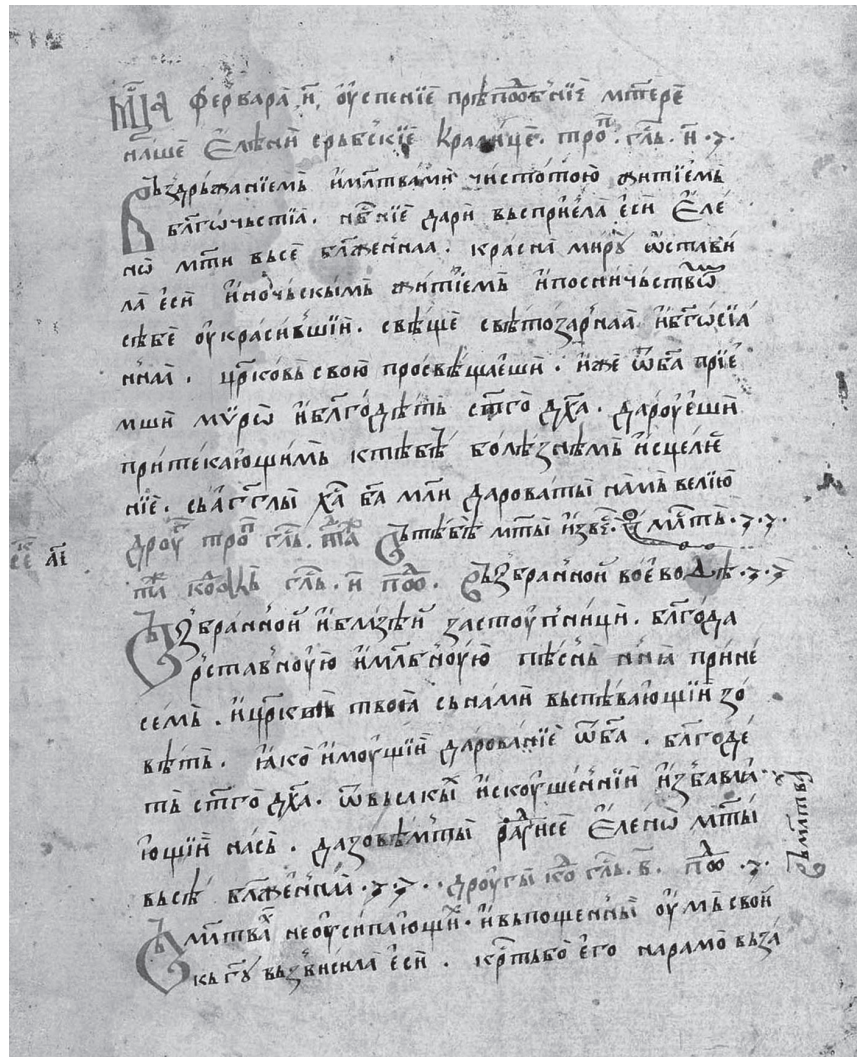
На полеђини листа с Висарионовим записом у поменутом *Богородичнику* написани су, другом руком, али према дуктусу слова несумњиво у XVI или раном XVII веку, тропари и кондаци посвећени краљици Јелени (сл. 4).⁵¹

м(ѣ)с(е)ца фер'вара .н. оупеніе прѣподоб'ніе м(а)тере наше вѣднн сръ'скіе кралице.

троп(арь). гл(а)сь .н.

Бъз'дръжаніемъ и м(о)л(и)твами чистотою житіемъ бл(а)гочестіа. н(е)б(е)снїе дари въспрїела еси влено м(а)ти вьсєвл(а)жен'наа. красна мнрѣ составила еси иночьскымъ житіемъ и посннчєствомъ[ъ] сѣбе оукрасив'шии. свѣще свѣтозар'наа и б(о)госіан'наа. цр(ь)ковь свою просвѣщаеши. иже сот(ь) б(о)га прїемши мнрѣ и бл(а)годѣть с(вє)т(а)го д(оу)ха. дароуеши притекающимъ к[ъ] тѣбѣ болѣзнѣмъ исцеленіе. съ аг(ь)г(е)лы х(ри)с(т)а б(о)га м(о)ли дароваты намъ велію м(н)л(о)сть. дроуг(ы) троп(арь) гл(а)сь. тажд(е) Бъ тѣбѣ м(а)ти извес(тно). сек(телврїа) дї. тажд(е) ко(н)дак(ь) гл(а)сь .н. под(овн)о Възбран'ной воеводѣ.

4. Тройари и кондаци њрејодобној краљици Јелени, РНБ, Гилф. 31, л. 123б, око 1600. године
4. Hymns and collect-hymns dedicated to Venerable Queen Jelena, Saint-Petersburg, NLR, Gilf. 31, fol. 123v, around 1600

⁵² Овај тропар је у почетку био читан и на дан свете Ангелине Бранковић, касније унет у њену *Службу* у штампаним *Србљацима*; био је читан на крају мале вечерње, Трифуновић 1970б: 331–332. Пошто се света Теодора у календару слави прва од преподобних жена (11. септембра), у *Псалтиру* с њоследовањем из Хопова, 1652. година (Универзитетска библиотека у Београду, бр. 31), на пример, њен је тропар био предвиђен и за све остале преподобне жене у синаксару.

⁵³ Уп. „Вазбраној и блазеј заступници / благодарственују песан молабнују / ниња приношу ти раб твој, преблажена, / на јако имушти от Бога крепост непобедимују / от васаких искушени избави нас / да зовем ти: / радуј се, мати прехвална“, Трифуновић 1970а: 24, 26.

Възбран'ной и блазеј заступ'ници. бл(а)годар'став'ноу ю и м(о)л(ь)б'ноу ю пѣс'нь н'на принесе мь. и цр(ь)квн твоа съ нами въспѣвающ'и зовѣтъ. јако нмоущ'и дарован'іе от(ь) б(ог)а. бл(а)годе ть с(вет)а(го) д(оу)ха. от(ь) вьсакых[ь] нскоушен'нн из'бавляющ'и насъ. да зовѣм' ты рад(о)уи се елено м(а)ты вьсѣ бл(а)-жен'наа.

дрогы ко(н)д(акъ) гл(а)сѣ .в. под(обн)о. Въ м(о)л(н)твах(ь)

въ м(о)л(н)твах(ь) неосунающ'их[ь]. и въ пощен'ны оумь свой къ г(оспод)у въз'внсла еси. кр(ь)сть бо его на рамо въза [...] (123б).

Заглавље, тропари и кондаци су састављени по свим синаксарско-химнографским правилима: испред њих су исписани мелодијски глас и, осим првог тропара, почечи познатих ирмоса, који су служили као ритамско-појачки углед за строфе које су следиле. Стихови су одвајани тачкама.

Сачувани тропари и кондаци краљици Јелени не представљају потпуно оригиналне саставе. Од другог тропара су наведене само почетне речи „ва тебе, мати, известно“, с упућивањем на 11. септембар, јер се ради о познатом тропару светој Теодори Александријској, која се слави тог дана: „Ва тебе, мати Теодоро, известно спасе се жеже по образу, пријемши бо крст последовала јеси Христу“ итд. То је био тропар који је често коришћен у синаксарима за преподобне жене, само с изменом имена.⁵² Први кондак краљици Јелени је преузет из *Службе њрејодобне майи Ангелине* (стихире, седални 8. гласа),⁵³ уз мање измене: уместо „ниња приношу ти раб твој, преблажена“,

⁵⁴ *Служба ѿрейдобној мати Ангелини*, из које је позајмљен први кондак, настала је најраније око 1530. године, Грујић 1939: 379–380; Трифуновић 1970б: 332.

⁵⁵ Тако се Јеленино чудотворење изгледа заснива на Даниловом податку у Јеленином житију: тело јој је нађено „јакко ва росе лежеште“, Даничић 1866: 100. Тако је ово место, слично писцу тропара, разумео и преписивач *Житија* из 1780. године, јер га је допунио речима: „свјатим миром умашчено“, БСП, Рс 51, л. 133а.

⁵⁶ Рукопис се сада чува у манастиру Свете Тројице код Пљеваља под бр. 100. О њему в. Косановић 1871: 170; Вукићевић 1901: 307–309; Радојичић 1949: 222; Мошин 1958а: 259. Рукопис је настао у Светопавловском скиту на Светој Гори. Исписао га је монах Јевтимије повелењем јеромонаха Нектарија, који га је приложио својој обитељи у манастиру Милешеви. У њему се налазе од српских светих још житија светог Саве, архиепископа Максима, светог Симеона и кнеза Лазара.

⁵⁷ *Житије* је објавио Вукићевић 1901: 308–309, али непотпуно и са доста грешака, због чега га овде поново публикујемо по микрофилму рукописа у Археографском одељењу Народне библиотеке Србије. Одличан фотографски снимак *Житија* је објавила Томин 2014: 38–39.

написан је стих прилагођен градачкој средини: „и црков твоја с нами васпевајушти зовет“; стих „јакко имушти от Бога крепост непобедимују“, измењен је у осећајније и лепше: „јакко имушти дарованије от Бога, благодет Светаго духа“; последњи стих „радуј се, мати прехвална“ пренет је на Јелену и промењен у: „радуј се, Јелено, мати васеблаженаја“.

Првом тропару и сачуваном почетку другог кондака нисмо нашли непосредне аналогije, па их сматрамо оригиналним саставима. Претпостављамо да их је написао митрополит Висарион, који је и у првом кондаку добро познате стихове прилагодио градачкој светитељки. Претпоставку заснивамо на чињеници што су ови прославни састави настали после средине XVI века⁵⁴ и што показују несумњиву сродност с Висарионовим записом. Јелена се и тамо и овде назива српском краљицом и преподобном матером. Оба се текста везују за манастир Градац; у запису је Јелена неколико пута названа светом, а такав њен статус произлази и из тропара и кондака. У њима се истиче Јеленино одрицање од лепота овога света и достицање небеских дарова уздржањем, постом, молитвама и монашким животом. Постала је свећа светозарна и богосијана, која осветљава своју, очигледно, градачку цркву. Наговештава се да се прославила мироточењем („иже от Бога пријемши миро и благодет Светаго духа“)⁵⁵ и дарује исцељења болеснима који јој с вером прилазе. Све су то знамења потврђене Јеленине светости, због чега се сада и њој приносе молбе да с анђелима моли Христа да дарује милост људима и избави их од свакога зла. И сам се митрополит Висарион – у запису – узда у помоћ Божју и молитве преподобне Јелене у обнови Градца. Јелена се у запису појављује и као заштитница свог манастира: онима који ђавољим наговором однесу нешто од приложеног, таквима ће она са Богородицом бити супарница на Страшном суду.

Мислимо да је краљица Јелена у ово време добила, у склопу литургијског прослављања, и кратко пролошко житије, чији је једини препис познат у *Сѣиховном ѿрологу за јануар–јуни* из 1663/1664. године.⁵⁶ *Житије светије и ѿрейдобне Јелене* налази се на листу 76б–77а овог рукописа, под 8. фебруаром.⁵⁷

въ тѣждѣ д(ь)нь памѣть с(вѣ)тыне и пр(ѣ)п(о)д(о)бныне елены чюд(о)творнице, г(о)спожде сръбскаго языка.

с(ти)х[ь] теплоу м(н)л(о)стынею къ нищїим[ь] и горецою м(о)л(н)твою къ б(ог)оу. земляное ц(а)р(ь)ство н(е)б(е)сным[ь] елено прѣдѣнила еси.

Ѣта с(вѣ)таа и достохвалнаа пр(ѣ)п(о)д(о)бнаа м(а)ти елена. быс(ть) рождениѣм[ь] от(ь) рода фрѣгїискаго. соуцїих[ь] славных[ь] и богатых[ь] родителїи. бывши жена оурошѣ краљу сръбскому, рекомому храпавы. от(ь) негоже родивши с(ы)на два, драгѣтина и милѣтина, бл(а)гоч[ь]стива и х(р)ист(о)любовива оба соуца. моужѣ же єе от(ь) краљевства с(ы)ном[ь] свонм[ь] драгѣтином[ь] изгнанѣ бывшѣ. и по прѣставленїи моужа своего. приємши от(ь) с(ы)на своего дарѣ, дрѣжавѣ землїе многыє. и тако въ от[ь]дѣленїи дос(то)панїа єе, аг(ь)гальское и ночьское нго на се въспрїиши. и тако доврѣ подвижавши се въ постѣ и м(о)л(н)твѣ. и въ слѣзах[ь] непрѣстанных[ь] д[ь]нь и ноць. м(н)л(о)стыни же къ нищїим[ь], тако рѣка непрѣстанно текѣща. и подарованїа сѣло многа къ (л. 76б) с(вѣ)щенным[ь] монастырем[ь] и цр(ь)квям[ь]. тако ѿр(о)с(а)л(н)мь. и сїнан причестити се тоє м(н)л(о)стыни и подарованїю. таже и храм[ь] прѣс(вѣ)тлѣ въздвиже прѣбл(а)г(о)с(л)овеннѣи б(о)г(о)родици ч(ь)ст(ь)наго єе бл(а)говѣщенїа. въ мѣстѣ г(а)голюмѣм[ь] градьць. и того красотами бл(а)гоуспїиными оукрасивши. и ноужданными потребами многыми того обогативши. и множество инсокъ събравши въ нїемь. нгоумена и прочїи причѣть цр(ь)ковны доврѣ съставльши. и оутвѣрдивши въ славословіє г(оспод)оу ї(исоус)оу х(р)истѣ, и того рождѣшом прѣч(н)стѣн его м(а)т(е)рн. и доврѣ и б(о)гоугодно поживши почн о г(оспод)и, и въ роуцѣ его д(о)ухѣ свон прѣложн. и тако погребена быс(ть) въ выше реченнѣм[ь] монастыри,

⁵⁸ Манастир Свете Тројице, бр. 100, л. 766–77а.

⁵⁹ Урошев надимак Храпави и имена Јелениних синова преузети су из родослова, што значи да је пролошко житије могло да настане једино после XIV века, в. Радојичић 1948: 34; Петровић 1991: 208–209.

⁶⁰ „Ваздржаније“ из тропара је замењено „теплоју милостињеју“, јер се о Јелениним милостињама доста говори у житију, чега нема у тропару и кондацима.

иже ѿт(ь) нїє сзѣданнѣм[ь]. и по трїех[ь] лѣтѣх[ь] нѣкым[ь] в(о)ж(ь)ст(ь)-вным[ь] ѿткрѣненїем[ь] ѿт(ь) нѣдрь земельных[ь] изета бы(сть), и положена въ рацѣ. бл(а)говоннаа оуханїа испоуцающи. и сѣлнаа исцѣленїа проливающи, съ вѣрою къ нїи притѣкаюшим[ь]. таже и до д(ь)н(ь)сь на мѣстѣ том[ь] бывають[ь] въ славѣ в[ог]ѣ (л. 77а).⁵⁸

Текст пролошког житија је састављен на основу *Житија краљице Јелене* од архиепископа Данила II и по њему се наводе Јеленино порекло, податак да је била удата за српског краља Уроша и с њим имала два сина, Драгутина и Милутина,⁵⁹ да је после насилног преврата добила од Драгутина „државу“ и многе земље. Према истом изворнику се помињу Јеленино монашење, њени подвизи у посту, молитвама и сузама, њене милостиње ништима, манастирима и црквама, које су достизале Јерусалим и Синај, подизање манастира Градац с црквом Благовештења и његово уређење. Из Даниловог житија су преузети и описи Јеленине смрти и сахране, подизање њеног тела из гроба после три године и полагање у ковчег.

Кратко житије је култни састав, обликован по уобичајеним правилима синаксарских житија. Јелена је већ у заглављу названа светом, преподобном, чудотворицом и госпођом српског народа. О њеним чудима се, што је добро познато, не говори у *Житију краљице Јелене* од Данила II, али се она помињу у њој посвећеном тропару, где су повезана с миром и благодаћу Светога духа. Писац пролошког житија, међутим, не говори о мироточивим, него само о миомирисним Јелениним моштима („благовонаја уханија испуштајушти“). И у првом и у другом тексту се истиче да оне пружају многа („зелнаја“) исцељења свима који им с вером притичу. Пролошко житије додаје да таква чуда Јелениних моштију „и до данас на месте том бивајут“, што би указивало на то да су се око 1600. године њене мошти још налазиле у Градцу.

Наша претпоставка да је Јеленино пролошко житије настало у исто време код су јој састављени тропари и кондаци, можда и од истог писца, почива на сличностима које постоје између тих прославних састава. Њихове жанровске посебности су изазвале разумљиве разлике, али су нека заједничка места задржана. Јелена се и тамо и овде слави као преподобна мати, а у заглављима се слично истиче њен владарски статус: она је „српска краљица“, односно „госпожда српскога језика“. Почетак првог тропара, „ваздржанијем и молитвама чистотоју, житијем благодистија, небесије дари васпријела јеси“, стоји у вези са стиховима житија: „теплоју милостињеју ка ништим и горештију молитвоју ка Богу, земљноје царство небесним, Јелено, пременила јеси“.⁶⁰ Јелена се подвизава „ва молитвах неусипајуштих и ва поштени“ (други тропар), односно „ва poste и молитве и ва слзах непрестаних дан и ношт“ (пролошко житије). Писац тропара јој се обраћа и каже да миром „дарујеш притекајуштим ка тебе болезнем исцељеније“; у житију она благовоним мирисима „зелнаја исцељенија проливајуште са верују ка њеј притекајуштим“.

На основу овога што смо досад рекли, може се стећи прилично јасна слика о дуготрајном и ступњевитом стварању светачког култа градачкој ктиторки. Краљица Јелена је статус изузетне и поштоване особе стекла као владарка и монахиња још за живота, који јој је био испуњен добрим и побожним делима, милостињама, постом, молитвама и сузама; њена смрт је била блажена и у свему налик смрти изабраних Божјих угодника; три године касније њено је тело нађено цело, нетљено и као росом обликовано, што су били знаци особите благодати, подигнуто је из гроба и положено у кивот пред олтарском преградом. Поштовање такве краљице и монахиње настављено је и после њене смрти, али ограничено на двор, манастир Сопоћане и сигурно Градац, где је сећање на њу било најдуже и најинтензивније.

⁶¹ Давидов 1978: 131–132, 257–258; Тимотијевић 1998: 404–405.

⁶² Давидов 1972: л. 26; Давидов 1978: 280–285; Тимотијевић 1998: 405–406. Ове две „свете царице“ биће приказане, с ослонцем на *Сѣматѿографију*, и на бакрорезном листу с изгледом манастира Хиландара (1757), на коме завршавају фриз медаљона с попрсјима српских светих, Давидов 1971: 157.

Јелена се тек три века касније „објавила“ као света чудотворица, мироточењем или благоухањем моштију (што је вероватније) и исцељивањем болесних. Она је почела, као света, да се зазива у молбама и молитвама, од ње је била очекивана помоћ и приносиле су јој се похвале.

Литургијско обликовање Јелениног светачког култа је започело веома рано. Само десетак година после њене смрти архиепископ Данило II јој је написао житије, са одликама праве хагиографије, али је нигде у свом делу није назвао светом већ само блаженом, нити је, чак ни уопштено, поменуо њена чуда. Прошло је много времена до писања и осталих неопходних прославних састава посвећених светој Јелени. Као што је и очекивано, средиште Јелениног култа је био манастир Градац, у чијој су цркви, изгледа до краја XVII века, лежале њене мошти. Подстицај оживљавању и даљем развоју култа краљице и монахиње Јелене дао је око 1600. године рашки митрополит Висарион. Он јој је највероватније саставио прве похвалне стихове, тропаре и кондаке, а можда и пролошко житије, који су били читани на малој вечерњој служби и на дан памети свете Јелене. Они су, према устаљеној пракси, написани на основу старијих хагиографских и химнографских састава, посвећених било Јелени или неким другим светитељима. У њима је био заокружен Јеленин хагиолошки лик замонашене владарке и преподобне жене, која се прославила чудотворењем и постала заступница верних пред Богом. Има знакова да се богослужбено упражњавање Јелениног култа ширило и изван манастира Градац: једини познати препис њеног синаксарског житија, из друге половине XVII века, настао је на Светој Гори и био намењен манастиру Милешеви, а то значи да је оно и тамо било читано сваког 8. фебруара. Треба претпоставити да је његових преписа, као и преписа тропара и кондака, било више, што је сасвим извесно за опширно *Житије краљице Јелене* од Данила II.

Да би Јеленин култ имао потпун литургијски облик, неопходно је било да светитељка добије и службу, али јој она никад није била написана. Пропустио је, или није стигао да то учини, рашки митрополит Висарион, најзаслужнији – после архиепископа Данила II – за хагиографско и химнографско уобличавање њеног светачког култа. Због изостанка службе, култ краљице Јелене је у литургијском смислу остао недовршен. Одложеном и никад обављеном писању службе вероватно су допринеле и тешке прилике у последњим деценијама XVII века, када је запустео и манастир Градац, главни расадник Јелениног култног поштовања. Оно је, међутим, још дуго било неговано, најдуже у врховима Српске цркве.

На познатом бакрорезном листу *Свети Сава са светитиљима дома Немањина*, који је 1741. године наручио патријарх Арсеније IV Шакабента,⁶¹ око првог српског архиепископа су окупљени сви Немањићи, без обзира на то да ли су имали светачке култове или нису. Међу њима су само две свете жене српског националног хора, обе приказане као монахиње: Анастасија, мати светог Саве, и царица Јелена, у којој без икакве сумње треба препознати краљицу и монахињу Јелену. Оне ће исте године добити још свечаније место у бакрорезној књизи *Сѣматѿографија*, у издању Христофора Жефаровића и Томаса Месмера: „света Ана царица наречена Анастасија“ и „света Јелена царица“ представљене су заједно на једном листу (сл. 5), у чеоном ставу, с владарским крунама и са скиптрима и крстовима у рукама.⁶² Студенички архимандрит Константин је током свог боравка у Москви 1758. године наручио два бакрорезна листа с изгледом свог манастира и испунио их ликовима српских светих. На првом, чија се матрица чува у Музеју Српске православне цркве у Београду,

5. *Света Ана – Анастасија и Света Јелена, Сѣмајографија, 1741. године*

5. *Saint Ana-Anastasija and Saint Jelena, Stematographia, 1741*

⁶³ Давидов 1978: 356–357; Давидов 1986: 256; Цар 1988: 295–296.

⁶⁴ Лесек 1982–1983: 174–185; Голубовић 1990: 15.

⁶⁵ Тимотијевић 2008: 279–280.

⁶⁶ Вујовић 1986: 240; Станић 1992: 241–250; Тодић, Чанак-Медић 2005: 88.

у врху левог низа медаљона је приказана краљица и монахиња Јелена, а њен пандан је и овде света Ана – Анастасија; на другом графичком листу царица Ана и краљица Јелена заузимају сличан положај у композицији целине, једино су приказане у владарским костимима и са крстовима у рукама.⁶³ Под утицајем *Сѣмајографије* света краљица Јелена је уз остале српске светитеље насликана 1742. године на царским дверима олтарске преграде у цркви Светог Петра и Павла у Сремским Карловцима,⁶⁴ затим у припрати Благовештењске цркве у Крушедолу (1750)⁶⁵ и на иконостасу параклиса Светог Димитрија у Дечанима (1813–1814).⁶⁶ Јелена је на тим графичким представама и сликама приказивана или као света монахиња или као владарка, а у духу времена је називана царицом. Једино је студенички архимандрит Константин, коме су били познати стари литерарни извори, а вероватно и Јеленин култ, који се некад ширио из недалеког Градца, дао да се њен лик на првом бакрорезу пропрати натписом: „от Французов светаја Јелена краљица монахиња“, а на другом: „светаја Јелена краљица сербскаја“.

Наведена ликовна грађа показује да се култно поштовање свете краљице и монахиње Јелене одржало и разгранало у XVIII веку. Оно

⁶⁷ Први познати препис *Стихира* се налази у Параклису светом Стефану Дечанском. Рукопис је, настојањем Јована Георгијевића, исписан у Вршцу, а минијатурама га је украсио Никола Нешковић; књига је затим послата у манастир Дечане, Чурчић 1988: 152–177 (*Параклис Свѣфану Дечанском Јована Георгијевића из 1762. године*). Прва стихири је затим штампана у књизи Георгијевић 1771: 51а–51б. Опширније о њој в. Стефановић 1965: 185–193.

⁶⁸ Павловић 1965: 299; Тимотијевић 1998: 396.

⁶⁹ Георгијевић 1771.

⁷⁰ Филарет архиеп. 1865: 166–184; Сергий архим. 1876, 289; Thomson 1993: 115; Столић 1988: 121.

је добило одговарајуће место и у верско-политичком програму Карловачке митрополије, чији је истакнути носилац био Јован Георгијевић, некадашњи дечански архиђакон и близак сарадник патријарха Арсенија IV, потом вршачки епископ и најзад (1769–1773) карловачки митрополит. Он је око 1750. године написао *Ойшију ѿ-хвалну стихиру српским свейима*,⁶⁷ у којој је била упућивана молитва светитељима, заступницима српскога рода пред Богом. У *Стихири* се моле и „свехвалне царице и велике књагиње, деспотице: воспојем Јелену, Анастасију и Ангелину“. *Ойшиа стихири* је одмах ушла у литургијску употребу, а на Архијерејском сабору 1769. године је за све светитеље поменуте у њој био уведен празник Сабора српских просветитеља.⁶⁸ Том приликом су они са службама, претходно штампаним у *Србљацима*, унети у црквени календар.⁶⁹ Међу њима, међутим, није била и краљица Јелена, будући да није имала написану службу.

Тек у XIX веку, и то на основу *Службе свейом краљу Милутину*, у којој се и она помиње, а с ослонцем на *Жишије* од архиепископа Данила II, Јелена је уведена у календар и са Драгутином (монахом Теоктистом) придружена памети светог краља Милутина 30. октобра.⁷⁰

Извори

- Библиотека Српске патријаршије, Београд, Рс 51, *Животи царева и архиепископа српских*, 1780.
- Вукићевић М. 1901, *Из старих србуља*, Гласник Земалског музеја 13, 289–349.
- Георгијевић Ј. 1771, *Собраније изабраних молиштв*, Беч.
- Давидов Д. (прир.) 1972, *Стемајтографија – Изображеније оружји илирских, изрезали у бакру Христиофор Жефаровић и Тома Месмер 1741*, Нови Сад.
- Даничић Ђ. (на свијет издао) 1866, *Животи краљева и архиепископа српских, написао архиепископ Данило и други*, Загреб.
- Манастир Свете Тројице код Пљеваља, бр. 100, *Стиховни ѿролог за јануар–јуни*, 1663/1664.
- Руска национална библиотека, Санкт Петербург, Гильф. 31, *Богородичник*, XVI век.
- Стојановић Љ. (скупио их и средио) 1902, *Стари српски записи и написи*, књ. 1, Београд.
- Стојановић Љ. (скупио их и средио) 1903, *Стари српски записи и написи*, књ. 2, Београд.
- Стојановић Љ. (скупио их и средио) 1923а, *Стари српски записи и написи*, књ. 4, Сремски Карловци.
- Трифунковић Ђ. (прир.) 1970, *Србљак: службе, канони, акајисити*, књ. 2, Београд.
- Трифунковић Ђ. (прир.) 1970а, *Србљак: службе, канони, акајисити*, књ. 3, Београд.
- Ђоровић В. 1929, *Силуан и Данило II, српски ѿсци XIV–XV века*, Глас Српске краљевске академије CXXXVI, 12–103.
- Универзитетска библиотека, Београд, бр. 31, *Псалтир с ѿследовањем*, 1652.

*

Miklosich F. 1858, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii, Viennaee*.

Литература

- Богдановић Д. 1978, *Нове ижење у српској књижевности првих деценија XIV века*, Византијска уметност почетком XIV века, ур. С. Петковић, Београд, 85–96.
- Бојовић Д. 2015, *Теологија љубави у „Житију краљице Јелене“*, Јелена – краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац, 139–144.
- Вујовић Б. 1986, *Уметности обновљене Србије 1791–1848*, Београд.
- Голубовић Б. 1990, *Георгије Стојановић*, Нови Сад.
- Грујић Р. М. 1941, *Духовни животи*, Војводина, 2, Нови Сад.
- Давидов Д. 1971, *Манастир Хиландар на бакрорезима XVIII века*, Хиландарски зборник 2, 143–169.
- Давидов Д. 1978, *Српска графика XVIII века*, Нови Сад.
- Давидов Д. 1986, *Бакрорези манастира Студенице*, Осам векова Студенице, ур. епископ жички Стефан и др., Београд, 253–256.
- Дојчиновић Д. 2015, *Хагиографичности Житија краљице Јелене*, Јелена – краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац, 151–164.
- Ђурић В. 1960, *Фреско сликарство манастира Градишћа у Пашићровићима*, Историјски записи 17–2, 269–283.
- Јухас-Георгиевска Ј. 1994, *Житије краљице Јелене од архиепископа Данила II*, Књижевност и језик XLI/3–4, 11–30.
- Калић Ј., Поповић М. 1988, *Кузмичево и Шароње у прошлости*, Рашка баштина 3, 51–67.
- Кандић О. 2005, *Градац: историја и архивејатура манастира*, Београд.
- Косановић С. 1871, *Српске старине у Босни: неколике биљешке*, Гласник СУД XXIX, 158–188.
- Костић Д. 1936, *Учешће св. Саве у канонизацији св. Симеона*, Светосавски зборник, 1, Београд, 132–209.
- Кучековић А. 2007, *Манастир Ораховица у Славонији*, Загреб.
- Лесек М. 1982–1983, *Иконостаас св. Николе у Сибачу*, Грађа за проучавање споменика културе Војводине 11–12, 174–185.
- Мак Даниел Г. 1984, *Прилози за историју „Живога краља и архиепископа српских“ од Данила II*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XLVI, 42–52.
- Мак Даниел Г., Петровић Д. (прир.) 1988, *Данило Други, Живога краља и архиепископа српских; службе*, Београд.
- Мак Даниел Г. 1991, *Генезис и састављање Даниловог зборника*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 217–224.
- Маринковић Р. 1978, *Владарске биографије из времена Немањића*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор XLIV/1–2, 3–20.
- Марјановић-Душанић С. 2007, *Свети краљ: култи Стефана Дечанског*, Београд.
- Мирковић Ј. 1927, *Увртичење деснога Стефана Лазаревића у ред светитеља*, Богословље II/3, 161–177.
- Митић М. 1997, *Свето писмо у „Житију краљице Јелене“ од архиепископа Данила II*, Научни састанак слависта у Вукове дане 26/2, 61–76.
- Митић М. 2007, *Одрас стварности у Житију краљице и монахиње Јелене из зборника Живога краља и архиепископа Данила II*, Научни састанак слависта у Вукове дане 36/2, 49–57.
- Михаиловић Т., Новчић С. 2016, *Јелена, велика краљица*, Јелена велика краљица 1314–2014: седам векова од смрти краљице Јелене, Београд–Краљево.
- Младеновић А. 1991, *Неке језичке особине Житија краљице Јелене архиепископа Данила II (препис из 1536)*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 261–264.
- Мошин В. А. 1958, *К датировке рукописей из собрания А. Ф. Гильфердинга Государственной Публичной библиотеки*, Труды Отдела древнерусской литературы 15, 409–417.

- Мошин В. 1958а, *Гирилски рукописи манастира Св. Тројице код Пљеваља*, Историјски записи 14/1–2, 235–260.
- Павловић Ј. 1965, *Култови лица код Срба и Македонаца (историјско-еџнографска расправа)*, Смедерево.
- Пејић С. 2015, *Краљица и монахиња Јелена и црква Благовештења манастира Градац – црквица о даривањима*, Јелена: краљица, монахиња, светитељка, ур. К. Митровић, Манастир Градац, 187–194.
- Петровић Д. 1991, *Дела архиепископа Данила II у Сојоћанском зборнику из 1526. г.*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 203–209.
- Поповић Д. 1992, *Српски владарски гроб у средњем веку*, Београд.
- Поповић Д. 2006, *Под окриљем светиости: култи светих владара и реликвија у средњовековној Србији*, Београд.
- Поповић Д. 2013, *Када је краљ Стефан Првовенчани уврштен у светишћеље: џрилог џрочавању владарске „канонизације“ у средњовековној Србији*, Зборник радова Византолошког института 50/2, 573–583.
- Поповић М. 1995–1996, *Манастир Св. Варваре на Рељиној градини код Новог Пазара*, Саопштења XXVII–XXVIII, 95–120.
- Радојичић Ђ. Сп. 1942, *Стиари српски књижевници XIV–XVII века: расправа и чланци*, Београд.
- Радојичић Ђ. Сп. 1948, *Доба џосианка и развој стиарих српских родослова*, Историјски гласник 2, 21–36.
- Радојичић Ђ. Сп. 1949, *Извештај о џућу у манастир Св. Тројице код Пљеваља и у манастир Љубостињу*, Гласник САН 1, 220–226.
- Радојичић С. 1934, *Порџреџи српских владара у средњем веку*, Скопље.
- Радојичић С. 1966, *Стиаро српско сликарство*, Београд.
- Сергий архим., *Полный месяцеслов Востока*, 2, Москва.
- Станић Р. 1992, *Сликарска заосиавиџина Симеона и Алексија Лазовића у Дечанима*, Саопштења XXIV, 241–250.
- Станојевић С. 1923, *Из српске џрошлости*, Београд.
- Стефановић В. 1965, *Стихира Србима светишћелџима – скраћена верзија са доџунским џексиом и коменџтаром*, Богословље IX/1–2, 185–193.
- Стојановић Љ. 1923, *Жиџија краљева и архиепископа српских од архиеџе. Данила и других*, Глас Српске краљевске академије CVI, 106, 97–112.
- Столић Х. 1988, *Православни светиачник: месецослов светих*, 1, Београд.
- Тимотијевић М. 1998, *Serbia sancta и Serbia sacra у барокном верско-џолиџичком џрограму Карловачке мџтроџолије*, Свети Сава у српској историји и традицији, ур. С. Ђирковић, Београд, 387–430.
- Тимотијевић М. 2008, *Манастир Крушедол*, 1, Београд.
- Тодић Б. 1999, *Грачаница: сликарство*, 2. изд., Београд.
- Тодић Б. 2002, *Сојоћански џоменик*, Саопштења XXXIV, 279–292.
- Тодић Б., Чанак-Медић М. 2005, *Манастир Дечани*, Београд.
- Тодић Б. 2012, *Иконостиас у Дечанима – џрвобџиџни сликани џрограм и џегове џозније измене*, Зограф 36, 115–128.
- Томин С. 2014, *Српска краљица Јелена: владарка и монахиња*, Нови Сад.
- Трифунровић Ђ. 1970б, *Белешке о делима у Србљаку*, О Србљаку: студије, ур. Д. Богдановић, С. Петковић, Ђ. Трифунровић, Београд, 271–366.
- Трифунровић Ђ. 1970в, *Стиара српска црквена џоезија*, О Србљаку: студије, ур. Д. Богдановић, С. Петковић, Ђ. Трифунровић, Београд, 9–93.
- Трифунровић Ђ. 1976, *Проза архиепископа Данила II*, Књижевна историја 9–33, 3–71.
- Трифунровић Ђ. 1987, *О насџанку сџиса светиџога Саве у светилости неких аџиолошких џојединости*, Студеница у црквеном животу и историји српског народа, ур. П. Симић, Београд, 65–70.

- Трубачёв А. игум. 2002, *Блаженный*, Православная энциклопедия, 4, Москва, 352.
- Филарет архиеп. 1865, *Святые южных славян: опыт описания жизни их*, 2, Чернигов.
- Хафнер С. 1991, *Данило II као средњовековни историограф*, Архиепископ Данило II и његово доба, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 131–137.
- Цар Н. 1988, *Документарне вредности ликовних представа Студенице*, Благо манастира Студенице, аутор концепције изложбе и публикације В. Ј. Ђурић, ур. С. Телић, Београд, 271–301.
- Чурчић Ј. 1988, *Српске књиге и српски њисци 18. века*, Нови Сад.
- Шпадијер И. 1997, *Култи светињела и настанак службе*, Зборник Магице српске за славистику 53, 80–85.

*

- Marjanović-Dušanić S. 2012, *La sainteté féminine et le cultes dynastiques en Serbie médiévale: la sainte reine Hélène d'Anjou*, Les réseaux familiaux – antiquité tardive et Moyen âge: in memoriam A. Laiou et E. Patlagean, ed. B. Caseau, Paris, 125–132.
- Thomson F. J. 1993, *Archbishop Daniel II of Serbia: Hierarch, Hagiographer, Saint, with Some Comments on the Vitae regum et archiepiscoporum Serbiae and the Cults of Mediaeval Serbian Saints*, Analecta Bollandiana 111/1–2, 103–134.

Branislav N. Todić

CULT OF THE GRADAC MONASTERY'S ENDOWER, QUEEN AND NUN JELENA

The Serbian Queen Jelena was the wife of King Uroš I (1242–1276). After the violent change on the throne (1276), Jelena got from the new King Dragutin a “state” of her own to administer, vast areas she practically ruled independently, which she also continued to do during the reign of her other son, King Milutin. She became a nun around 1285, but she continued to rule in her lands at least until 1306. She died on 8 February 1314 and was buried at Gradac Monastery, which she had built already at the beginning of her reign.

Queen Jelena acquired her status of an exceptional and revered person, both as a ruler and as a nun, even during her lifetime that was filled with good and pious deeds, charities, fasting, prayers and tears. Her death was blessed and in all aspects like the death of the selected God's favourites. Three years later (1317), her body was found intact, not decomposed and as if covered in dew, which were the signs of particular grace, and then it was taken out of the grave and laid down in a coffin in front of the sanctuary screen. The veneration of such a queen and nun also continued after her death and yet still limited to the court, Monastery Sopoćani, with which she used to have multiple ties, and undoubtedly Gradac where the memory of her was longest and most intensive. It was only three centuries later that Jelena “declared” herself as a thaumatourgos, through myrrh gushing or the fine scent of the remains (which is more probable) and through miraculous healing of the ill. As a saint, she was invoked in pleas and prayers, she was expected to render help and praises were offered to her at the church.

The liturgical shaping up of Jelena's sainthood cult started very early. Only a dozen years after her death, Archbishop Danilo II wrote her Biography, with all the characteristics of a proper hagiography; the

writer, however, does not call her holy in any part of his work, only blessed, and he does not mention at all any of her miracles either. A lot of time had passed before other necessary celebratory writings dedicated to Saint Jelena were written. The centre of her cult was Gradac Monastery, in the church of which her remains lay, as it appears, until the end of the 17th century. An impetus to the revival and further shaping up of the cult of Queen and nun Jelena was given by the Metropolitan of Ras Visarion around 1600. It was probably he who wrote the first doxologies, hymns and collect-hymns, and perhaps even the synaxarion. According to the usual practice, they were written on the basis of the older hagiographic and hymnographic texts dedicated either to Jelena or to some other saints. They contained a completed hagiological image of Jelena as a ruler turned nun and a venerable woman who became famous through her miracle-working and as a representative of the faithful before God. There are signs that the liturgical use of the cult of Jelena spread also outside Gradac: the only known transcript of her synaxarion from the second half of the 17th century was created at the Holy Mount and was intended for Mileševa Monastery, which means that it was read also there on every 8 February. It should be presumed that there were more transcripts of this synaxarion, as well as of hymns and collect-hymns, which is quite certain for the extended Biography of Queen Jelena written by Danilo II.

In order for the Jelena's cult to have a full liturgical form, it was necessary for the saint also to get a service or Akolouthia, but it was never written for her. This was either omitted by the Metropolitan of Ras Visarion who was the most responsible – after Archbishop Danilo II – for the hagiographic and hymnographic shaping of her sainthood cult or he never got to do it. Because of this lack of service, in the liturgical sense the cult of Queen Jelena thus remained unfinished.

The postponed and never accomplished writing of the Service was probably contributed to by the difficult circumstances in the last decades of the 17th century when Gradac Monastery, the main centre for the spreading of Jelena's cult reverence, got deserted. This cult, however, continued to be upheld for quite a while, mostly at the top of the Serbian Church. The artistic, painting materials show that the veneration of Queen Jelena remained and even spread in the 18th century when it also received a proper position within the religious and political programme of the Metropolitan of Karlovci. It was only in the next century that Jelena was introduced into the church calendar under the date of 30 October, where together with King Dragutin (Venerable Teoktist) she was joined to the Holy King Milutin.